

Politikos įkaitai, arba dar kartą apie Vilniaus senienų muziejaus rinkinių likimą

Jolita Mulevičiūtė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, 08105 Vilnius

El. paštas jolita.m11@gmail.com

Straipsnyje aptariamas mėginimas susigrąžinti 1868 m. į Maskvos viešąjį ir Rumiancevo muziejus išvežtus Vilniaus senienų muziejaus eksponatus. 1907–1910 m. nesėkmingai vykdytos restitucijos analizė leidžia pasekti taktinį carinės administracijos posūkį nuo prievartinių politinių metodų prie kultūrine technika grįstų „minkštosios galios“ priemonių ir išryškinti Rusijos imperijos valdymo strategijos modernėjimą.

RAKTAŽODŽIAI: Vilniaus senienų muziejus, Vilniaus viešoji biblioteka, Šiaurės Vakarų kraštas, Rusijos imperija, kultūra, politinis diskursas, nacionalizmas

Vilniaus senienų muziejaus ir Laikinosios archeologijos komisijos įsteigimas (1855) ir sunaikinimas (1865) – kertiniai XIX a. Lietuvos kultūros istorijos įvykiai, krašto elito atmintyje palikę gilią žymę. Todėl nenuostabu, kad apie juos rašoma beveik tiek pat daug, kiek apie Vilniaus universitetą arba apie 1830–1831 m. ir 1863–1864 m. sukilimus¹. Daugiausia aptariamos muziejaus ir komisijos įkūrimo aplinkybės, šių institucijų veikla ir Michailo Muravjovo pradėta jų pertvarka, užsibaigusi daugybės vertybių praradimu, kai 1868 m. didžioji dalis iš Senienų muziejaus fondų išimtu krašto istorijai reikšmingų eksponatų tuometinio Vilniaus generalgubernatoriaus Aleksandro Potapovo ir Vilniaus švietimo apygardos (toliau – VŠA) globėjo Pompejaus Batiuškovo iniciatyva Vilniaus generalgubernatūros lėšomis buvo išvežta į Maskvos viešąjį ir Rumiancevo muziejus. Gerokai rečiau svarstoma, kas nutiko po to, kaip funkcionavo dariniai, pakeitę ankstesnes įstaigas, ir kodėl jų raidoje įvyko netikėtas posūkis. Turiu omeny išvežtųjų vertybių likimą: jei 1868 m. „pa-vojingo“ turto stengtasi bet kuria kaina atsikratyti, tai po keturiasdešimties metų

¹ Vilniaus senienų muziejaus istoriografija labai plati. Ji apima Egidijaus Aleksandravičius ir Antano Kulakausko, Prano Kulikausko ir Gintauro Zabelos, Žyginto Būčio ir Sauliaus Pivoro tyrimus, Redos Griškaitės, Henrykos Ilgiewicz, Nastazijos Keršytės publikacijas, taip pat šio straipsnio autorės bei kitų mokslininkų darbus. Muziejaus temą ne kartą nagrinėjo Baltarusijos ir Lenkijos istorikai. Nesileisdama į išsamų literatūros aptarimą, paminėsiu tik du naujausius straipsnių rinkinius, sudarytus iš Lietuvos nacionaliniame muziejuje 2014 ir 2015 m. įvykusių tarptautinių konferencijų medžiagos: tai – su aptariama tema glaudžiai susijęs leidinys *Eustachijus Tiškevičius: darbai ir kontekstai* (2014) ir mano svarstomiems klausimams ypač svarbi knyga *Kova dėl istorijos: Vilniaus senienų muziejus (1855–1915)* (2015). Antroje konferencijoje buvo paskelbti ir pagrindiniai šio straipsnio teiginiai, tačiau tąkart teksto publikavimui parengti nespėta. Čia skelbiamas išplėtotas pranešimo variantas, papildytas duomenimis, kurie buvo surinkti 2016 m. vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą „Vaizdžiojo ugdymo idėja ir Rusijos imperijos socialinė politika XIX a. II pusėje: Lietuvos atvejis“ (sutarties Nr. LIP-102/2016).

dėtos pastangos jį susigrąžinti. Nors apie nesėkmingą restitucijos bandymą jau truputį rašyta², šiame straipsnyje mėginasi iš naujo svarstyti, kurie asmenys iškėlė susigrąžinimo idėją, kas juos skatino ir ko jie siekė. Aptardama Vilniaus senienų muziejaus „rusiškąjį laikotarpį“, remsiuosi mažai nagrinėtais arba dar neskelbtais archyviniais šaltiniais ir į tiriamąjį objektą žvelgsiu ne tik kaip į kultūros reiškinį, bet ir kaip į politikos realizavimo instrumentą. Nekelsiu tikslo inventorizuoti prarastus turtus, nes tokį uždavinį jau įgyvendino kiti tyrėjai³, be to, Lietuvos ir Rusijos archyvuose esama dokumentų, kurių pagrindu muziejininkai gali atlikti palyginti išsamią išvežtų meno ir istorijos paminklų apyskaitą⁴. Man labiau rūpi kitkas: pasitelkusi Vilniaus senienų muziejaus pavyzdį ir pritaikiusi diskurso teorijos principus, mėginasi rekonstruoti įstatymais reglamentuota viešąja valdžios institutų veikla neapsiribojančią daugialypę imperinės galios raišką ir nusakyti Rusijos politinės strategijos pokyčius. Diskursą traktuosiu išplėstai, kaip tiek kalbos, tiek vaizdo priemonėmis perteikiamų „pasakymų“ visetą. Savo tyrimą atliksiu kaip atvejo studiją, kurioje pirmiausia vadovausiuosi dviem teorinėmis atspirtimis: teiginiu, kad ne pasakymų subjektas valdo ir kuria diskursą, o diskursas suteikia subjekto realizacijos galimybę – subjektas tėra diskurse aktualizuota funkcija; požiūriu, kad diskursas yra ne vien troškimų ir tikslų įgyvendinimo įrankis, bet ir troškimo objektas, „tai, dėl ko kovojama, kas pasitelkiama kovai, – valdžia, kurią stengiamasi užgrobti“⁵.

Vilniaus viešoji biblioteka: vizija ir tikrovė

Dar 1864–1865 m., Vilniaus generalgubernatoriaus Muravjovo įsakymu pradėjus masiškai uždarinėti katalikų bažnyčias bei vienuolynus ir rekvizuoti jų knygų turtus, sumanyta steigti viešąją biblioteką, kuriai, kaip greitai paaiškėjo, buvo lemta pakeisti Eustachijaus Tiškevičiaus įkurtą ir kuruotą Senienų muziejų⁶. Išibėgėjus organizaciniais darbais, susirūpinta, kad naujoji įstaiga įgytų visateisį juridinį statusą. Todėl 1866 m. pradžioje tuometis Vilniaus archeografinės komisijos pirmininkas ir Viešosios bibliotekos vedėjas Piotras Besonovas parengė bibliotekos

2 Keršytė 2011.

3 Šioje srityje daugiausia nuveikė Natalia Mizerniuk-Rotkiewicz, 2008 m. Kardinolo Stefano Wyszyńskiego universitete Varšuvoje apgynusi daktaro disertaciją, o vėliau jos pagrindu parengusi mokslinę monografiją. Žr.: Mizerniuk-Rotkiewicz 2016.

4 Žr. bylas: Apie Vilniaus muziejaus IV skyriaus pervedimą į Maskvos viešąjį ir Rumiancevo muziejų, pradžia 1868 05 16. *LVA*. F. 567. Ap. 5. B. 71; Apie viso Vilniaus muziejaus Lenkiškojo skyriaus perdavimą Maskvos viešajam ir Rumiancevo muziejui, 1868 06 22 – 1869 04 05. *RVA*. F. 733. Ap. 142. B. 397.

5 Foucault 1998: 8.

6 Миловидов, *Краткий исторический очерк...* 1903: 6; Миловидов, *Важнейшее просветительное учреждение...* 1903: 114.

su muziejaus skyriais statuto (*указ*) juodraščių⁷. Šiame dokumente be užuolankų deklaruojamas pagrindinis tikslas: biblioteka skiriama viešam naudojimui, siekiant, kad Šiaurės Vakarų krašte suklestėtų rusų mokslas ir literatūra, o rusiškas švietimas padėtų kraštą susieti su visa Rusija⁸. Čia pat išvardijamos bibliotekos funkcijos: VŠA ir vietinei rusų visuomenei tiekti mokymo priemonės, konsultuoti apygardos įstaigas ir knygų prekybos įmones dėl bibliotekų ir kolekcijų formavimo, kontroliuoti knygų prekybą tarp Šiaurės Vakarų krašto ir kitų imperijos gubernijų. Numatoma, kad naująją instituciją sudarys: biblioteka su skaitykla ir knygų komplektavimo padaliniu, archeologijos, etnografijos ir dailės kūrinių kolekcija, gamtos objektų rinkinys ir slaptasis skyrius, į kurį pateks knygos, rankraščiai ir daiktai, reikšmingi vietos istorijai, tačiau dėl galimo žalingo politinio ar moralinio jų poveikio viešai nenaudotini ir, kita vertus, nenaudingi mainams su vidinėmis Rusijos gubernijomis⁹.

Taigi priešingai nei Tiškevičius ir jo bendraminčiai, pirmiausia puoselėję LDK praeitį liudijančių istorinių, archeologinių ir meninių vertybių kolekcijas, o knygų rinkinį kaupę tik kaip muziejaus priedėlį, caro valdininkai pabrėžė spausdinto bei rašyto žodžio svarbą ir biblioteką regėjo kaip svarbiausią sudedamąją projektuojamos įstaigos dalį. Akcentų keitimas nebuvo atsitiktinis. Rusų kultūrai diegti pasirinktos nacionaliniu požiūriu labiausiai apibrėžtos ir veiksmingiausios priemonės – kalbinės medijos. Be to, raštijos paveldas buvo vienas svarbiausių argumentų įrodinėjant menamą vakarinių teritorijų rusiškumą ir siekiant legitimizuoti Rusijos imperijos viešpatavimą regione, nes, pasak šios ideologijos adeptų, iki pat XVI a. II pusės, t. y. iki 1569 m. sudarytos ir Lenkijos dominavimą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įtvirtinusios Liublino unijos, „čia vyravo rusų kalba, rusų tikėjimas, įstatymai, papročiai ir rusiška knyga“¹⁰. Todėl statuto projekte deklaruojamas ketinimas geriausiai apžvelgiamose bibliotekos vietose eksponuoti „bažnytine slavų ir rusų kalbomis bei rusišku šriftu“ parašytus ir atspausdintus vietinės istorijos paminklus: Lietuvos statutą ir LDK teritorijoje veikusių stačiatikių brolių liturgines knygas, taip pat Rusijos valdovų, karvedžių, istorinių veikėjų, rašytojų, dailininkų autografus, iliustruotus leidinius, fotografijas, žemėlapius, planus, supažindinančius su Rusijos praeitimi ir nūdienu¹¹.

Prie bibliotekos prišlietam muziejui teikta antraeilė reikšmė. Be gamtos rinkinių, čia planuota suformuoti kultūros istorijos skyrių, kurį sudarytų vietinės, daugiausia

7 Kovo 3 d. Besonovas pranešė teikiąs Vilniaus centrinės viešosios bibliotekos statuto ir darbuotojų etatų projektą, kurį parengęs pats, „visiškoje mokslinėje vienuoje“ (P. Besonovo 1866 03 03 raštas Vilniaus generalgubernatoriui K. Kaufmanui. *RNB RS*. F. 377. B. 220. L. 1).

8 „<...> дабы содействовать процветанию науки и литературы в Крае преимущественно на языке русском и в русском духе, чрез сие же связать Край с остальною Россией средствами общего Русского образования“ (Vilniaus centrinės viešosios bibliotekos su muziejaus skyriais statuto projektas, [1866 01–02]. *LVI A*. F. 567. Ap. 3. B. 1697. L. 59).

9 Ten pat. L. 61.

10 Миловидов, *Краткий исторический очерк...* 1903: 6.

11 Vilniaus centrinės viešosios bibliotekos su muziejaus skyriais statuto projektas, [1866 01–02]. *LVI A*. F. 567. Ap. 3. B. 1697. L. 62v–63.

rusų, stačiatikių senienos, etnografiniai reliktai ir žymių žmonių atvaizdai. Rusiškų vertybių kolekciją ketinta gausinti nuolat įsigyjant stačiatikių maldingumo objektų, rusiškų dirbinių, Rusijos valdovų, karvedžių, istorinių asmenybių, rašytojų, dailininkų portretų¹². Nedidelė fondų dalis turėjo reprezentuoti etninę lietuvių („žemaičių“) ir žydų kultūrą. O į muziejų pateksiančius lenkiškus ir apskritai katalikiškus artefaktus rengtasi persiųsti vidinėse Rusijos imperijos gubernijose veikiančioms muziejinėms institucijoms „mainais į reikalingesnius daiktus“¹³. Mažiausiai dėmesio ir lėšų numatyta propagandinės paskirties neturintiems „grynosios“ dailės kūriniams kaip pragmatinės muziejaus esmės neatitinkančiam balastui.

Iš 1866 m. pradžioje sukurpto juodraščio matyti, kad Vilniaus viešoji biblioteka su muziejumi turėjo tapti svarbiu regiono centru, funkcionuosiančiu kaip švietimo įstaiga, cenzūros organas ir atminties politikos įrankis, skatinantis vakarinių gubernijų integraciją į rusiškąją mentalinę erdvę. Biblioteka ir muziejumi tikėtasi iš pagrindų restruktūrizuoti per šimtmečius susiklosčiusį Lietuvos kultūros lauką ir performuoti istorinę vietos gyventojų vaizduotę. Patvirtinus tokį bibliotekos statuto variantą, valdžiai neparankių vietinių istorinių vertybių eliminavimo (išėmimo iš viešosios apyvartos ir izoliavimo arba išvežimo) praktika, kuri buvo išmėginta 1865 m. pertvarkant Vilniaus senienų muziejų, būtų įteisinta kaip nuolatinė carinės kultūros politikos strategija Rusijos imperijos sukonstruotoje administracinėje teritorijoje – vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte, jungusiam šešias lietuviškas ir baltarusiškas gubernijas, kurios apytikriai atitiko buvusias LDK žemes.

Išplėtotu, agresyviu ideologiniu turiniu pasižymintis statuto variantas buvo pateiktas įvertinti garsiam rusų istorikui, bibliografui, tuometiniam Rusijos archeografinės komisijos nariui ir įtakingam Imperatoriškosios viešosios bibliotekos Sankt Peterburge darbuotojui Afanasijui Byčkovui. Šis suabejojo siaura į vietines politines aktualijas orientuotos regioninės kultūros įstaigos koncepcija ir pasiūlė rinktis universalaus pobūdžio bibliotekos viziją¹⁴. Tačiau VŠA globėjas Ivanas Kornilovas keisti poziciją atsisakė, nors ir sutiko, kad naujosios įstaigos sandarą, ateityje galbūt kisiančią, vertėtų apibrėžti glausčiau¹⁵, tas netrukus ir buvo padaryta, tų pačių metų rugpjūčio mėnesį parengus naują, gerokai trumpesnį, Viešosios bibliotekos įstatų (*положение*) variantą¹⁶.

Vis dėlto kai kuriuos pirmajame projekte iškeltus uždavinius mėginta įgyvendinti. Kurį laiką Vilniaus generalgubernatorijos ir VŠA vadovai stengėsi vykdyti kultūrinio „valymo“ politiką. 1868 m. pabaigoje – 1869 m. pradžioje į Maskvos viešąjį ir Rumiancevo muziejus buvo išsiųstos 6 papildomos dėžės su Tiškevičiaus

12 Ten pat. L. 63–64.

13 Ten pat. L. 63v.

14 Миловидов, Важнейшее просветительное учреждение... 1903: 105.

15 VŠA globėjo I. Kornilovo 1866 06 06 laiškas A. Byčkovui. *LVI*A. F. 567. Ap. 3. B. 1697. L. 10–11.

16 Vilniaus viešosios bibliotekos ir muziejaus įstatų projektas, [1866 08]. Ten pat. L. 98–102.

muziejaus eksponatais¹⁷. 1869 m. iš Vilniaus observatorijos patalpų 4 dėžėse ten pat išvežti Rusijos Imperatoriškosios mokslų akademijos žinioje buvę, todėl prieš ketverius metus Muravjovo sudarytos revizijos komisijos dėmesio neatkreipę LDK valdovų ir Vilniaus universiteto mokslininkų portretai, kitos vertybės¹⁸. 1871 m. į tą pačią Maskvos įstaigą išgabenta 10 „daiktų“, užsilikusių po 1865 m. atliktos Tiškevičiaus globojamų rinkinių patikros¹⁹. Tuo pat metu pagal statuto projekte nubrėžtas gaires intensyviausiai gausinti rusiškų knygų fondai, rusų ir baltarusių senienų kolekcijos. Šis procesas plėtojosi ne tik dėl bibliotekos ir muziejaus darbuotojų pastangų, bet ir dėl aukotojų iniciatyvos. Mat gerokai pakito naujosios įstaigos rėmėjų sudėtis: tarp mecenatų įsivyravo rusų kultūrą puoselėjančios organizacijos ir rusakalbiai asmenys.

1867 m. gegužės 24 d. darbą pradėjusi Viešoji biblioteka, kaip ir planuota, sugebėjo patraukti dalį vietos visuomenės. Didumą skaitytojų sudarė egzaminams besirengiantys įvairiataučiai gimnazistai ir studentai. Pasitaikydavo bajorų ir valstiečių luomams priklausančių lenkų, lietuvių. Antai 1903 m. skaičiusiųjų sąrašuose šmėsteli J. Dubikaičio, P. Katino asmenvardžiai, socialdemokratų veikėjo, rašytojo Konstantino Jasiukaičio pavardė²⁰, o 1905 m. skaitytojų bilietai išduodami dailininkui Antanui Jaroševičiui ir daktarui Jonui Basanavičiui²¹. Tačiau tokie interesantai tebuvo pavieniai. Bibliotekos knygų ištekliais daugiausia naudojosi rusakalbiai vilniečiai: rusų ir žydų tautybių valdininkai, buhalteriai, raštvedžiai, amatininkai, farmacininkai, geležinkelio tarnautojai, inžinieriai, prekybininkai, taip pat provincijos mokyklose dirbantys rusų kalbos ir gamtos mokslų mokytojai. Visi jie skaitė beveik išimtinai rusiškus leidinius. Muziejaus lankymo rodiklius padėjo gerinti į miestą atvykstantys stačiatikių maldininkai ir Vilniuje dislokuotų dalinių kareiviai, o nuo 1902 m., kai buvo išplatintas VŠA globėjo Vasilijaus Popovo nurodymas mokyklų vadovams rengti edukacines ekskursijas, kuriuo vykdyta Švietimo ministerijos direktyva muziejų lankymą įtraukti į bendrojo lavinimo mokyklų ugdymo priemonių sąrašą²², – dar ir mokinių grupės. Tai buvo visai kitokia publika nei elitiniai Tiškevičiaus Senienų

17 Į Maskvos viešąjį ir Rumiancevo muziejus papildomai siunčiamų Vilniaus senienų muziejaus vertybių sąrašai, 1868 12. *LVIA*. F. 567. Ap. 5. B. 71. L. 111–116; Maskvos viešojo ir Rumiancevo muziejų direktoriaus 1869 02 08 raštas VŠA globėjui. Ten pat. L. 117.

18 Žr. 1869 m. susirašinėjimą dėl buvusio Vilniaus universiteto observatorijos patalpose esančių portretų ir kitų vertybių išsiuntimo į Maskvos viešąjį ir Rumiancevo muziejus: *LVIA*. F. 567. Ap. 5. B. 71. L. 118–140; *RVIA*. F. 733. Ap. 142. B. 397. L. 21–22.

19 Vilniaus viešosios bibliotekos ir muziejaus archeologijos rinkinių saugotojo A. Mirotvorco 1871 05 01 raportas VŠA globėjui. *LVIA*. F. 567. Ap. 5. B. 71. L. 142–143; Maskvos viešojo ir Rumiancevo muziejų direktoriaus 1871 06 11 raštas VŠA globėjui. Ten pat. L. 145.

20 1903–1905 m. Vilniaus viešosios bibliotekos skaitytojų bilietų išdavimo registracijos knyga. *VUB RS*. F. 46. B. 137. L. 6–8.

21 Ten pat. L. 29v, 30v.

22 Švietimo ministerijos aiškinamasis raštas, 1902. *LVIA*. F. 567. Ap. 1. B. 1345. L. 80v; *Отчет Виленской публичной библиотеки...* 1906: 8.

muziejaus lankytojai. Štai 1874 m. pavasarį netikėtai užsukęs VŠA globėjas bibliotekoje ir muziejuje aptiko netvarką: svečiai po patalpas vaikščiojo be priežiūros, su apsiaustais ir purvinais batais, triukšmavo ir lietė eksponatus²³.

Vis dėlto nepaisant kasmet aptarnaujamo nemenko interesantų skaičiaus, galima pritari istoriografijoje vyraujančiai nuomonei, kad naujoji struktūra netapo nei įtakingu krašto centru, nei Rusijoje garsėjančiu švietimo ir mokslo židiniu. Dauguma vietinių katalikų ją ignoravo, o centrinė valdžia neskyrė daugiau dėmesio. Kad ir kaip Vilniuje trokšta biblioteką prilyginti rusų kultūros citadelei, vakarinėse žemėse vykdančiai svarbią valstybinę misiją, Sankt Peterburge į ją buvo žvelgiama tik kaip į paprastą gubernijos miesto įstaigą. Bibliotekai su muziejaus skyriais chroniškai stigo lėšų, patalpų, kvalifikuotų darbuotojų, o 1908 m. netgi kilo pavojus taupumo sumetimais tapti sujungtai su Vilniaus centriniu archyvu ir Archeografinė komisija. Tokia Vilniaus viešosios bibliotekos ir muziejaus padėtis nebuvo išskirtinė. Sunkiai vertėsi daugelis Rusijos imperijos kultūros židinių. Nepriteklius kentė net garsiausios valstybinės įstaigos: Ermitažas, Rusų ir Imperatoriškosios dailės akademijos muziejai, kuriuose dėl mažų personalo atlyginimų dažnai pasitaikydavo vagysčių²⁴. Antai 1831 m. Sankt Peterburge įsteigtas valstybinis Rumiancevo muziejus, vėliau gavęs dalį Tiškevičiaus kuruotų rinkinių, tris dešimtmečius buvo priverstas taikstyti su apgailėtina egzistencija, neįstengdamas įsigyti naujų eksponatų, vykdyti tyrimų ar atlikti remonto. Tik po 1861 m., kai buvo perkeltas į senąją Rusijos sostinę ir sujungtas su Maskvos viešuoju muziejumi, jo būklė pagerėjo. Tačiau ir tada jam teko nuolat ieškoti miesto valdžios ir privačių aukotojų paramos, nes menka valstybės dotacija nedengė net būtiniausių išlaidų²⁵.

Didžiąją dalį lėšų, reikalingų kultūros ir švietimo įstaigoms išlaikyti, caro valdžia stengėsi perkelti ant vietos savivaldos ir visuomeninių organizacijų pečių. Šios srities finansavimas nuolat strigo. Nepakako ne tik finansinės paramos, bet ir teisinės bazės. Iki pat Pirmojo pasaulinio karo Rusijos imperijoje nebuvo centralizuoto muziejų valdymo ir vientisos muziejų veiklą reglamentuojančių įstatymų sistemos. Įvairios muziejinės institucijos priklausė skirtingoms žinyboms ir tvarkėsi pagal skirtingus principus. Tas pat pasakytina ir apie bibliotekas, mokyklas, kitas švietimo ir kultūros įstaigas. Tačiau net ir turint omeny painius to meto juridinės praktikos skirtumus, Vilniaus viešosios bibliotekos ir jai priklausančio muziejaus padėtis atrodo itin kebli. Mat Muravjovo ir jo bendražygių inicijuota institucija per visą savo veiklos laikotarpį nebuvo iki galo įteisinta. Liko nepatvirtinti ne tik 1866 m. dokumentai, bet ir 1870 m. bei 1896 m. parengti įstatų projektai. Todėl mokslinėje literatūroje ryškėjanti diskusija, kuriuos – 1864, 1865 ar 1867 – metus reikėtų laikyti Vilniaus

23 VŠA globėjo N. Sergijevskio 1874 03 26 raštas Laikinosios komisijos Vilniaus viešajai bibliotekai su muziejumi įrengti bei valdyti pirmininkui. *LVI A. F. 567. Ap. 5. B. 5705. L. 1.*

24 Каспаринская 1991: 80.

25 Ten pat: 34–36.

viešosios bibliotekos ir muziejaus įsteigimo data, nėra reikiamai pagrįsta²⁶. Kad ir kaip neįtikėtinai skambėtų, galima teigti, jog griežta teisine prasme biblioteka įsteigta niekada nebuvo. Aleksandro Milovidovo liudijimu, Muravjovo reformų produktas darbą pradėjo be jokio statuto ir be vidaus nuostatų²⁷. Tik 1869 m. Nikolajus Sergejevskis, ėmęsis VŠA globėjo pareigų, pasirašė naudojimosi biblioteka taisyklės, o 1871 m. švietimo ministras leido steigti Laikinąją komisiją Vilniaus viešajai bibliotekai su muziejumi įrengti bei valdyti, kurią 1876 m. patvirtino imperatorius. 1872 m. komisija parengė ir švietimo ministras pasirašė naujas bibliotekos ir muziejaus lankymo taisyklės ir budinčiojo tarnautojo instrukciją²⁸. Taigi neskaitant simbolinio gesto – 1867 m. Vilniaus viešajai bibliotekai ir muziejui suteiktos Rusijos imperijos sosto įpėdinio globos, vieninteliai konkretūs juridiniai faktai, pateisinę institucijos egzistavimą, buvo Laikinosios komisijos ir darbo reglamento patvirtinimas. Ir nors jie leido naujai struktūrai funkcionuoti, šio strateginio carinės politikos darinio istorijoje išpaudė permanentinio netvarumo ir nevisateisiškumo žymę.

Žinoma, kyla klausimas, kas nulėmė būtent taip paradoksaliai susiklosčiusį įstaigos likimą. Milovidovas bibliotekos būklę aiškino valdžios nenoru tvirtinti įstatų projektuose numatytų brangiai apmokamų darbuotojų etatų – šie per visą institucijos veiklos laikotarpį tebuvo laikini. Iš tiesų VŠA vadovų parengti projektai sulaukdavo tiek Švietimo ministerijos, tiek kitų suinteresuotų žinybų priekaištų. Tačiau vargu ar Vilniaus viešąją biblioteką galutinai įteisinti sutrukdė tik valdžios šykštumas arba svarstymui teikiamų dokumentų ydos. Reikia turėti omeny, kad į viską, kas siejosi su viešuoju kultūros lauku, o ypač – su plačių visuomenės sluoksnių švietimu ir ugdymu, Rusijos imperijos valdžia žvelgė itin įtariai, todėl daugelis šios srities naujovių iš pradžių būdavo tvirtinamos tik kaip eksperimentai, privalantys pereiti akylą bandomojo laikotarpio patikrą. Nevisateisio laikino statuso taikymas buvo įprasta juridinė praktika, kuri ypač išplito politinės įtampos alinamose vakarinėse imperijos gubernijose. Kartais Šiaurės Vakarų krašte laikinumas virsdavo permanentiniu. Tokia buvo 1855–1865 m. veikusios Vilniaus archeologijos komisijos lemtis. Dviprasmiškoje pusiau legalioje padėtyje atsidurdavo netgi pačių valdančiųjų inicijuotos įstaigos. Taip nutiko Ivano Trutnevo vadovaujamai Vilniaus piešimo mokyklai. 1866 m. valdžios įkurta techninėms žinioms skleisti ir krašto amatininkų darbo kokybei gerinti, ji veikė VŠA bei Imperatoriškosios dailės akademijos priežiūroje kaip imperijos išdo subsidijas gaunanti valstybinė mokykla. Tačiau 1906 m., po kelių pakartotinių VŠA vadovybės prašymų leisti šiai institucijai rengti piešimo mokytojus ir suteikti teisę čia pedagoginį kursą baigusiams išduoti tokius pačius atestatus kaip Sankt Peterburgo dailės akademijoje, Stroganovo ar Centrinėje barono Štiglico techninio piešimo, taip pat kai kuriose kitose specializuotose Rusijos dailės mokyklose, buvo gautas

26 *Vilniaus viešosios bibliotekos dienoraštis* 2014: 15, 19.

27 Миловидов, *Краткий исторический очерк...* 1903: 11.

28 Миловидов, *Важнейшее просветительное учреждение...* 1903: 110.

neigiamas atsakymas. Sprendimas neleisti išplėsti Vilniaus piešimo mokyklos teisių grįstas argumentu, jog mokykla esanti tik privati Trutnevo mokymo įstaiga, neturinti oficialiai patvirtinto statuto, o valstybė ir Imperatoriškoji dailės akademija ją remia be jokių įsipareigojimų, vien iš pagarbos jos vadovo asmeniui²⁹.

Taigi carinė kultūros politika vakariniame imperijos regione buvo prieštaringa. Viena vertus, valdžia palaikė ir skatino Šiaurės Vakarų krašto rusinimą. Kita vertus, ji nepasitikėjo net savo pačios sukurtais dariniais ir buvo linkusi riboti oficialiąją kultūrą skleidžiančių vietinių židinių teises bei funkcijas. Dviprasmiška Sankt Peterburgo strategų pozicija Vilniaus viešąją biblioteką ir muziejų stūmė į keblią padėtį, kupiną juridinio nestabilumo ir medžiaginių nepriteklių. Reikalai dar labiau komplikavosi 1907 m. Vilniuje įsisteigus lenkų ir lietuvių mokslo draugijoms, ėmusioms konkuruoti dėl publikos, aukotojų ir senienų prekybininkų dėmesio. Tad veikiausiai neatsitiktinai idėja susigrąžinti 1868 m. prarastas vertybes iškeliamą kaip tik šiuo sudėtingu laikotarpiu, kai rusų kultūros forpostui kyla pavojus atsidurti Vilniaus gyvenimo nuošalėje. O juk tai laikas, kai Rusijos imperijoje išibėgėja kultūros muziejifikacijos procesai. Muziejus darosi nepaprastai svarbi švietimo, ugdymo ir propagandos forma. Abstrakčioms knyginėms žinioms imama priešinti konkretų ir vaizdų pažinimą, kurį greta kitų priemonių užtikrina ir muziejinė ekspozicija. Tiek centrinėse Rusijos gubernijose, tiek pakraščiuose steigiasi daugybė pačių įvairiausių muziejų: žemės ūkio, pramonės, amatų, gamtos mokslų, archeologijos, istorijos, meno, pedagogikos, karybos. Į šį darbą įsitraukia draugijos, mokyklos, miestų, gubernijų ir apskričių savivaldos struktūros. Tuo metu, kai minėti procesai įgyja vis didesnę pagreitį, prie Vilniaus viešosios bibliotekos prisilieti istorijos ir gamtos skyriai priversti tenkintis varganu antraeilių padalinių vaidmeniu.

Restitucijos idėja: iniciatoriai ir rėmėjai

Fragmentiški archyviniai šaltiniai leidžia restitucijos mėginimo eigą atkurti tik apytikriai. Neaišku, kada tiksliai gimė sumanymas išvežtus rinkinius susigrąžinti. Gerai žinoma, kad pirmą užuominą apie rengiamą restitucijos procedūrą 1907 m. pabaigoje išspausdino *Золотое руно*³⁰ – Maskvos simbolistų žurnalas, tarp kurio bendradarbių aptinkame dailininką Mstislavą Dobužinskį, o pirmaisiais leidybos metais – ir poetą Jurgį Baltrušaitį. 1906–1909 m. privačiomis lėšomis leidžiamas prabangus, elitiniam intelektualų ratui skirtas, rusų kultūros aktualijas ir paveldo klausimus gvildenantis mėnraštis tam tikslui itin tiko – kontroversiškus praeities įvykius minintį rašinį platinti gausiai skaitomame periodiniame spaudinyje carinė

29 Švietimo ministerijos Mokslo komiteto Techninio ir profesinio ugdymo skyriaus žurnalo 1906 06 09 išrašas. *RVLA*. F. 741. Ap. 8 (1905 m.). B. 105. L. 36–39; Imperatoriškosios dailės akademijos kanceliarijos sekretoriaus 1906 11 17 raštas Švietimo ministerijos Pramoninių mokyklų skyriui. Ten pat. L. 44.

30 B. M-и 1907.

cenzūra veikiausiai būtų uždraudusi. Tačiau stebina straipsnio autorius – inicialais pasirašęs Vasilijus Miliotis (Василий Дмитриевич Милиоти, 1875–1943). Graikų kilmės, tikras maskvietis, namie pasimokęs tapytojas mėgėjas. Kaip ir Maskvos tapybos, skulptūros ir architektūros mokykloje studijavęs brolis Nikolajus, Vasilijus priklausė simbolistams – tapė spalvingas, pasakiškas vizijas. Dalyvavo „Meno pasaulio“, Rusų dailininkų sąjungos, „Žydrosios rožės“ sambūrio parodose, žurnalui *Золотое руно* piešė antraštes ir vinjetes, retkarčiais recenzuodavo amžininkų dailę, polemizuodavo su simbolistų kūrybos kritikais. Po atmintinos publikacijos nepraeis nė dveji metai ir jo biografijoje įvyks paslaptingas posūkis: metęs tapybą ir nutraukęs ryšius su sostinės meno elitu, Miliotis išvyks į šiaurines Rusijos gubernijas, kur iki 1917 m. dirbs baudžiamųjų bylų tyrėju – mat Maskvos universitete buvo baigęs teisės studijas. Atrodo, jam nerūpėjo nei muziejų kolekcijos, nei vakarinių imperijos pakraščių istorija. Matyt, Vilniaus senienų temą pasirinko ne dėl asmeninių interesų, todėl nereikėtų stebėtis, kad Lietuvos vertybių atribucijoje įvėlė nemažai netikslumų³¹.

Pasirodžius Miliotio straipsniui, 1908 m. pradžioje kilo tikras sambrūzdis. Vilniaus viešosios bibliotekos administracija susirašinėja su *Золотое руно* redakcija, Maskvos viešuoju ir Rumiancevo muziejais, prašydama atsiųsti žurnalo numerį ir maskvietiškų rinkinių katalogą, kuriame tikisi rasti prieš keturis dešimtmečius iš Vilniaus senienų muziejaus perimtų kūrinių sąrašą³². Netrukus Vilniaus generalgubernatorius Konstantinas Kršivickis (Константин Фадеевич Кршвицкий, 1840–1910) oficialiai kreipiasi į vidaus reikalų ministrą prašydamas išsižadėtąjį turtą gražinti³³. Tačiau jis jau kalba ne apie Vilniaus viešosios bibliotekos padalinį, o apie Grafo M. Muravjovo muziejų kaip vertybių atgavėją ir būsimą saugotoją.

Susirašinėjimas tarp Vilniaus ir Sankt Peterburgo užtruko. Tikriausiai, be kitų priežasčių, trikdžius nulėmė ir 1909 m. vykusį vietinės valdžios rokiruotė, kai Vilniaus generalgubernatoriaus pareigos buvo perduotos civiliniam gubernatoriui, nebeskiriant kadenciją baigusio Kršivickio įpėdinių. 1910 m. Vidaus reikalų ministerija galiausiai atsakė, kad išvežtoji Tiškevičiaus kolekcijos dalis visiškai įsiliejo į Maskvos viešojo ir Rumiancevo muziejų fondus, todėl ją gražinti į Vilnių be žalos dabartiniam savininkui esą neįmanoma³⁴ (žinia, 1921 m. iš Sovietų Rusijos atstovų tą patį argumentą išgirs ir Paulius Galaunė, kai pakartotinai mėgins kolekciją atgauti Lietuvos Respublikai³⁵).

Nors bandymas atsiimti Vilniaus senienų muziejaus turtą baigėsi be rezultato, jis užminė mįslių. Liko neatsakytas klausimas, koks individas, asmenų grupė arba

31 Žr.: Мизернюк-Роткевич 2015: 354, 355, 359, 363.

32 Žr. Vilniaus viešosios bibliotekos 1908 m. korespondenciją: *VUB RS. F. 46. B. 153. L. 133, 138 ir kt.*

33 Vilniaus generalgubernatoriaus K. Kršivickio 1908 09 15 (05?) rašto vidaus reikalų ministrui juodraštis. *LVI A. F. 439. Ap. 1. B. 88. L. 88–89.*

34 Vidaus reikalų ministerijos Bendrųjų reikalų departamento V skyriaus direktoriaus 1910 10 06 raštas Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijai. Ten pat. L. 161–162.

35 Jungtinės Rusijos-Lietuvos komisijos iki Pirmojo pasaulinio karo į Rusiją išvežtoms Lietuvos kultūros vertybėms susigrąžinti 1921 08 18 protokololas Nr. 3 [P. Galaunės nuorašas]. *VUB RS. F. 1. B. F236. L. 85, 95.*

institucija buvo tikrasis susigrąžinimo idėjos autorius. Antai pagrindiniai vertybių trėmėjai žinomi. O kas inicijavo ir stengėsi įgyvendinti restitucijos planą? Ne mažiau svarbu klausti, kas vietinę administraciją motyvavo kreiptis į centrinę valdžią dėl politiniu požiūriu keblaus turto atgavimo, – juk XIX a. 8–9 ar net paskutiniajame dešimtmetyje caro vietininkai tokio žingsnio veikiausiai būtų ne tik nesvarstę, bet netgi neįsivaizdavę pačios jo galimybės.

Sprendžiant istorijos galvosūkį, pirmiausia šauna mintis apie visuomeninio gyvenimo liberalizaciją. Atrodo, tarsi savaime suprantama, kad 1905–1907 m. revoliucijos iškovota santykinė žodžio ir veiksmo laisvė turėjo sukurti palankią terpę restitucijos idėjai atsirasti. Ir čia dėmesys tuoj pat nukrypsta į grąžinimo prašymą siuntusį Kršivickį. Lenkiška generalgubernatoriaus kilmė perša prielaidą apie galimus jo sentimentus vakarinėms Romanovų imperijos žemėms. Vis dėlto šie iš pažiūros logiški samprotavimai, jei jų laikytumėmės, būtų padiktuoti veikiau mąstymo inercijos nei kritiško įsigilino. Abejotina, ar pareigūnus paskatino ryžtis būtent protų ir veiksmų laisvėjimas. O ir Kršivickis, pažvelgus atidžiau, polonofilo bei liberalo vaidmeniui pasirodo netinkamas. Gimęs kariškių šeimoje³⁶, jis sklandžiai kopė karjeros laiptais. Be kita ko, buvo apdovanotas už dalyvavimą malšinant 1863–1864 m. Lenkijos ir Lietuvos sukilimą. 1890 m. jam suteikiamas generolo majoro, 1899 m. – generolo leitenanto, 1906 m. – infanterijos generolo laipsnis. 1904 m. Kršivickis paskiriamas Vilniaus karinės apygardos vado padėjėju, o 1905 m. gruodžio mėn. tampa Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatoriumi. Faktas, kad tarnauti į Lietuvą siunčiamas itin sudėtingu laiku ir čia gauna atsakingus postus, turėtų byloti apie ištikimybę carui. Regis, Kršivickio Vilniaus elitas nemėgo. Savo prisiminimuose Hipolitas Korwinas-Milewskis jį paniekinamai apibūdina kaip karjeros siekiantį netašytą karininkėlį, negana to, perkrickštą³⁷. Veikiausiai generalgubernatorius Senienų muziejaus vertybių byloje tik tarpininkavo. Kita vertus, neįtikina ir istoriografijoje reiškiamą nuomonę, kad susigrąžinimo pastanga kilo iš Vilniaus viešosios bibliotekos. Karštligiškas bibliotekos vadovų reagavimas į *Золотое руно* informaciją leidžia įtarti, kad mintis susigrąžinti eksponatus šios įstaigos darbuotojus užklupo nepasiruošusius. Kad Vilniaus viešoji biblioteka buvo likusi įvykių nuošalėje, rodo ir minėtas Kršivickio prašymas – savo ketinimų atgauti Maskvos viešajam ir Rumiancevo muziejams atiduotą turtą vietos valdžia su ja nesiejo. Jei turėsime omeny planą atgautąją kolekcijos dalį perduoti Grafo M. Muravjovo muziejui, vietinės bajorijos dalyvavimas projekte taip pat bus mažai tikėtinas.

Svarstant, kas galėjo remti restitucijos idėją, žvilgsnis nukrypsta į Vilniaus civilinį gubernatorių Dmitrijų Liubimovą (Дмитрий Владимирович Любимов, 1864–1942).

³⁶ Kršivickis buvo kilęs iš stačiatikybę priėmusių lenkų kilmės Naugardo gubernijos bajorų. Tėvas Fadejus (Tadeušas) ir broliai Pavlas bei Vikentijus buvo profesionalūs kariškiai, turėjo generolo majoro, brolis Nikolajus – generolo leitenanto laipsnį.

³⁷ Korwin-Milewski 1993: 187.

Spalvinga jo asmenybė lenkų istoriografijoje minima tik epizodiškai³⁸, o lietuvių tyrimuose beveik neįfigūruoja.

Liubimovas, kuriam teko užbaigti nesėkmingai susiklosčiusią gražinimo bylą, gubernatoriaus pareigas perėmė 1906 m. birželio 20 (liepos 3) dieną ir jas ėjo ištisis šešerius metus, iki pat 1912-ųjų pavasario. Jam pavyko greitai pelnyti Vilniaus elito palankumą. Apie tai prisimena Korwinas-Milewski³⁹, valstybės veikėjas Vladimiras Gurko⁴⁰ ir Liubimovo sūnus Levas⁴¹.

Išsilavinęs, nekonfliktiškas, pabrėžtinai paslaugus – Liubimovas skyrėsi nuo daugelio caro vietininkų. Prie jo populiarumo prisidėjo viešajame Vilniaus gyvenime dalyvavusi situotinė. Liudmila Liubimova, mergautine pavarde Tugan-Baranovskaja, čia laikyta sava: buvo kilusi iš senos LDK totorių giminės, o per motinos Monvižų-Montvydų (Monwiż-Montwid) liniją turėjo ir lietuviško kraujo. Buvo tolima rusų prozininko Aleksandro Kuprino giminaitė. Rašydamas savo garsiąją apysaką „Granatų apyrankė“ šis pasirinko kadaise jai nutikusią melodramatišką istoriją. 1911 m. publikuotame kūrinyje vienam iš literatūrinių personažų, būtent gubernijos bajorų vadovui kunigaikščiui Vasilijui Šejinui, rašytojas suteikė Vilniaus civilinio gubernatoriaus bruožų, be kita ko, prototipui būdingą humoro jausmą ir pasakotojo gebėjimus.

Iš tiesų Liubimovas meistriškai valdė tiek gyvą žodį, tiek plunksną. Anot Gurko, jis mokėjo vyresnybės mintį pagauti stačiai ore ir tuoj pat kuo raiškiausiai išguldyti popieriuje, pateikdamas tokių argumentų, kokių jos tikrasis autorius nė nebūtų sumojęs⁴². Liubimovas nesišalino ne tik biurokratinės raštininkystės, bet ir literatūrinės kūrybos. Antai buvo parengęs istorinę erotikos studiją, dėl pikantiško turinio taip ir likusią rankraštyje, o 1916 m. išleido apsakymą „Pietūs pas gubernatorių“,

38 Jurkowski 2003.

39 Korwin-Milewski 1993: 187.

40 Гурко 2000: 235.

41 Levas Liubimovas (Лев Дмитриевич Любимов, 1902–1979) – rusų publicistas, žiniasklaidininkas, dailėtyrininkas. 1915 m. Sankt Peterburge įstojo į Aleksandro licėjų. 1919 m. pasitraukė į Varšuvą, iš ten – į Paryžių, kuriame pragyveno daugiau nei ketvirtį amžiaus. 1937 m. pašalintas iš Prancūzijos rašytojų ir žurnalistų sąjungos dėl jos pirmininko įžeidimo. Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu bendradarbiavo su naciais, dirbo savaitraštyje *Je suis partout*, skleidusiam kolaborantiškas, antisemitines idėjas. Po karo išitraukė į prosovietinių organizacijų veiklą. 1946 m. vienas pirmųjų tarp rusų emigrantų gavo SSRS pasą. 1947 m., kai Prancūzijos vidaus reikalų ministro įsakymu iš šalies buvo išsiųstas, grįžo į Sovietų Sąjungą. Nuo 1948 m. gyveno Maskvoje. Parašė dailės istorijos knygu: *Didžioji Nyderlandų tapyba* (1963), *Dangus ne per aukštai. Italų tapybos aukso amžius* (1970) bei kt. Dar sovietmečio pabaigoje šie leidiniai figūravo LSSR valstybinio dailės instituto (dabar – Vilniaus dailės akademija) menotyros specialybės studentams rekomenduojamų knygų sąrašuose, tačiau tik kaip papildoma literatūra, nes tuomet jau buvo laikomi perdem populiariais. Vienu žinomiasių L. Liubimovo kūrinių tapo memuarai *Svetur*. Pirmą kartą paskelbti Maskvoje 1963 m., o vėliau kelis kartus perleisti, šie prisiminimai pateikia daug informacijos ne tik apie rusų emigrantus Paryžiuje, bet ir apie autoriaus šeimą. Straipsnyje jie cituojami remiantis 1979 m. leidimu.

42 Гурко 2000: 234.

kuriame pavaizdavo vilnietiškaį savo tarnybos tarpsnį⁴³. Šis aukštas pareigūnas turėjo kolekcininko gyslelę – rinko garsių Rusijos beletristų, muzikų, dailininkų, valstybės veikėjų autografus ir portretinius atvaizdus⁴⁴. Be to, šiek tiek piešė (sūnaus liudijimu, šeimoje saugotas albumas su tėvo piešiniais ir humoristiniais priedais⁴⁵). Tarnybinės pareigos ir asmeniniai interesai Liubimovą suvedavo su įvairiausiomis įžymybėmis. 1901–1903 m. jis konsultavo Ilją Repiną, kai šis tapė drobė „Iškilingas 1901 metų gegužės 7 dienos Valstybės Tarybos posėdis“⁴⁶, tad neatsitiktinai milžiniškoje daugiafigūrėje istorinėje kompozicijoje tarp kitų aukščiausių pareigūnų yra ir Liubimovo portretas.

Ne tik Sankt Peterburge, bet ir Vilniuje Liubimovas sekė kultūros gyvenimą. Be jo žinios mieste nenutikdavo joks svarbesnis įvykis. Į buvusią LDK sostinę jis atvyko kaip tik tuo metu, kai viena po kitos čia kūrėsi įvairios visuomeninės organizacijos, todėl gubernatoriui teko tvirtinti jų registracijos leidimus⁴⁷. Tačiau tai nereiškia, kad šį asmenį galima laikyti liberaliu Vilniaus kultūrinės scenos veikėju, skatinusiu demokratizacijos tendencijas.

Kaip ir minėtas Miliotis, Liubimovas buvo tikras maskvietis, pagal išsilavinimą – juristas. Tėvas Nikolajus, Maskvos universiteto fizikos mokslų profesorius, laikėsi antiliberalių pažiūrų, bendradarbiavo Michailo Katkovo leidžiamame nacionalistiniame laikraštyje *Московские ведомости* bei žurnale *Русский вестник* ir pagarsėjo tuo, kad 1875 m. rengiantis teisinei universitetų reformai, priešingai nei dauguma jo kolegų, griežtai pasisakė prieš aukštųjų mokyklų autonomiją. Iš Katkovo ir tėvo aplinkos Liubimovas perėmė konservatyvias, monarchistines pažiūras: „Jo įsitikinimai buvo nuoseklūs ir tvirti. Jis manė, kad „savą“ monarchistinį pasaulį reikia ginti atkakliai, iki galo, kitaip „viskas žus“, o tam tikslui net labiausiai užkietėję Gogolio „gorodničiai“⁴⁸ geriau už liberalais besidedančius „Chlestakovus“⁴⁹.

Vykdamas į Vilnių, Liubimovas jau turėjo didelę valstybinės tarnybos patirtį. Buvo ypač gerai susipažinęs su nedominuojančių tautinių grupių ir imperijos pakraščių realijomis⁵⁰. Pareigūnas puikiai perprato Vilniaus gubernijos situaciją ir stengėsi kaip įmanymą joje laviruoti. Po daugelio metų jo sūnus prisimins: „Geriant rytinę kavą, dažnai girdėdavau tėvus kalbantis apie vietinių aplinkybių sudėtingumą.

43 Кочнев 1916. Rusijos nacionalinėje bibliotekoje Sankt Peterburge saugomas šio apsakymo egzempliorius su paties autoriaus ranka įrašytais teksto paaiškinimais.

44 Любимов 1979: 12–15.

45 Теп пат: 23.

46 Любимов 1961.

47 Būtent Liubimovas sankcionavo Mokslo ir meno muziejaus, Vilniaus mokslo bičiulių, Lietuvių mokslo, Lietuvių dailės draugijų steigimą, o 1907 m. sausio 9 d. dalyvavo pirmosios lietuvių dailės parodos atidaryme (žr.: Ilgiewicz 2008: 176, 274–275; Laučkaitė 2002: 59).

48 Gorodničius (rus. *городничий*) – 1775–1862 m. Rusijos apskrities miesto policijos viršininkas.

49 Любимов 1979: 18.

50 Žr.: Vilniaus gubernatoriaus, Imperatoriaus rūmų kamerhero, tikrojo valstybės tarėjo D. Liubimovo tarnybos byla, 1906 06 02. *LVA*. F. 380. Ap. 64. B. 166. L. 12–21.

Ką, pavyzdžiui, pakviesti pusryčiauti drauge su gubernijos bajorų vadovu (svarbiu lenku, be to, turinčiu aukščiausią rūmų rangą)? Štai tokio generolo geriau nekviesti (mat prastai kalba prancūziškai), bet kaip tai padaryti, kad jis nesupyktų? Kokią paslaugą suteikti vietiniam turtuoliui, bankininkui Bunimovičiui? Kviesti į pokylį negalima, jis pats tai supranta: žydas gubernatoriaus pokylyje „neįsivaizduojamas“. Na, o kaip dėl kuklių pietų su dviem–trim svarbiais gubernijos valdininkais? Patoğu tai ar nepatoğu? Kaip įteigti gimnazijos direktoriui, kad jis persūdo sistemingai sukirdamas „kitakilmius“? Juk jis susijęs su „Rusų tautos sąjunga“⁵¹ ir, jei užminsi jam koją, būtinai nusiųs skundą...⁵²

Liubimovas laviravo ne tik tarp vietinės visuomenės grupių, bet ir tarp centrinių žinybų. Minėtame autobiografiniame apsakyme, kurio pagrindinis veikėjas – pats Dmitrijus Nikolajevičius, autorius ironizuoja savo pastangas išvengti konfliktų su nuolat ko nors reikalaujančiais ir biurokratine rašliava atakuojančiais ministerijų valdininkais. Šiame gogoliškame kūrinyje Liubimovo kasdienybė atsiskleidžia kaip smulki, pilka egzistencija, kupina karikatūriškų subjektų, intrigų ir nuobodulio: „Viskas tas pat, šiandien kaip vakar, toks pat Oblomovo perlindimas iš vienos dienos į kitą“, – pamanė jis [Dmitrijus Nikolajevičius – *J. M.*] ir nususukęs ėmė žiūrėti pro langą, o tai buvo vienas iš jo mėgstamų tarnybinio laiko užsiėmimų.⁵³

Be abejo, skaitant apsakymą, būtina turėti omeny tiek įgimtą Liubimovo polinkį ironizuoti, tiek rusų literatūros tradicijas, kurių kontekste pasakojimą ataudžianti emocinė ir vertybinė priegaidė įgyja XIX a. plitusios nuobodulio temos požymių. Tačiau pro bendruosius literatūrinius šablonus ryškėja konkretus autoriaus santykis su Vilniaus realybe. Akivaizdu, kad Liubimovui istorinė LDK sostinė tebuvo provincijos miestas, laikina tarpstotė veržlioje karjeroje. Krašto reikalams abejingas šis valdžios elito atstovas savo darbą grindė psichologinėmis manipuliacijomis ir biurokratinio formalizmu. Kaip pats iš savęs šaipėsi, jo gubernijos valdymo esmę sudarė tylėjimas, laukimas ir atsirašinėjimas. Kita vertus, pareigūnas troško sąžiningai ginti imperijos interesus. Čia, Vilniuje, jis nepuoselėjo jokių politinių iliuzijų. Sprendžiant iš metinių raportų, Liubimovas, kaip daugelis tuometinių caro vietininkų, demokratines reformas laikė neišvengiamu blogiu, su kuriuo nenoromis buvo priverstas taikstyti⁵⁴. Krašto lenkus jis suvokė kaip kolektyvinį valstybės priešą. Jo nuomone, „lenko sąvoka Vilniaus gubernijoje prarado etnografinį pobūdį ir tapo beveik išimtinai politiniu

51 Rusų tautos sąjunga (*Союз русского народа*) – 1905–1917 m. veikusi radikalių rusų nacionalistų organizacija, propagavusi monarchistines, šovinistines, antisemitines idėjas. Jos padalinių būta ir Šiaurės Vakarų krašto teritorijoje.

52 Любимов 1979: 33.

53 Кочнев 1916: 12.

54 Panašiai mąstė tuo pat metu Kauno gubernijai vadovavęs Piotras Veriovkinas. 1905–1907 m. revoliucijos nulemtą situaciją jis lygino su padėtimi, susiklosčiusia 1863–1864 m. sukilimo išvakarėse, ir žaibiškai besisteigiančiose įvairiose draugijose įžvelgė destruktvyvios, antivalstybinės veiklos užtaisą. Žr.: P. Veriovkino ataskaitos apie 1908 m. Kauno gubernijos būklę juodraštis. *LNB RRS*. F. 19. B. 76.

terminu⁵⁵. Tvirtindamas, kad lenkų tauta – pavojinga politinė jėga, o katalikų religija – šios tautos sinonimas, gubernatorius, panašiai kaip Katkovas⁵⁶, matė strateginę užduotį perskirti katalikybę ir polonizmą. Ir čia, pasak jo, reikšmingą, jei ne lemiamą, vaidmenį turi suvaidinti lenkų ir lietuvių konfliktas⁵⁷. Stiprėjančiame tautiniame lietuvių judėjime Liubimovas regėjo jauną energiją, tačiau nesiulė šio sąjūdžio specialiai remti, nes jame išvėlgė terpę, imlią monarchijai grėsmingoms socializmo idėjoms. Esą protingiausia nesikišti, nes tautinės kovos rezultatus galima nuspėti iš anksto: „sukelta audra Vakarų pakraštyje neabejotinai išvalys kelių rusų reikalui“⁵⁸. Anot jo, labiausiai reikia rūpintis dar tik bundančių baltarusių rusifikacija. Kaip daugelis jo kartos valdininkų, Liubimovas agitavo už „minkštąsias“, neprievartines rusinimo priemones. Užuot šurkščiai primetinėjus stačiatikybę, verčiau diegti rusų kultūrą bei kalbą ir gerinti socialines-ekonominės baltarusių gyvenimo sąlygas. Kultūros svarbą gubernatorius ypač akcentavo. Jis buvo įsitikinęs, kad liberalizacijos procesai kelia rimtą pavojų rusų kultūrinei raiškai, kurios paskirtis – užtikrinti imperijos integralumą: „Nepaisant prabudusios rusų visuomenės saviveiklos, rusų reikalo būklė Šiaurės Vakarų krašte, žinoma, dar turi daug trūkumų. Šiems priskirtina tai, kad krašto centras Vilnius tarytum lieka rusų kultūros gyvenimo nuošalėje. Vilniuje nerengiamos nei pramonės, nei dailės parodos, neskaitant lenkiškų ir lietuviškų, beveik nėra meninių ir mokslinių rusų draugijų, ir net tokioms galingoms kultūrinės jėgoms, kaip rusų teatras, padėtis, nepaisant visų administracijos pastangų, tebėra nepavydėtina.“⁵⁹

Savaime suprantama, gubernatorius ieškojo, kas galėtų patikimai skleisti rusų kultūrą Šiaurės Vakarų krašte, ir čia jo žvilgsnis krypo į 1865 m. atsikūrusią Vilniaus Šv. Dvasios broliją, 1900 m. įsteigtą spaustuvę „Русский почин“ ir 1901 m. susibūrusį Rusų visuomeninio susirinkimo padalinį – Vilniaus sąjungą.

Sambūriai, kuriuos Liubimovas viltingai minėjo metinėse gubernatoriaus ataskaitose, priklausė kraštutiniam dešiniajam politiniam ir socialiniam sparnui. Savo ideologiją jie grindė didžiarusiško nacionalizmo, stačiatikybės ir monarchizmo idėjomis, o praktinę veiklą – socialinėmis bei kultūrinėmis iniciatyvomis, aprėpiančiomis cerkvių statybą, labdarą, stačiatikių savitarpio šalpą, atsivertėlių globą, paramą rusiškoms parapijoms mokykloms, rusų kalbos puoselėjimą, paskaitas liaudžiai ir leidybą. Antai privataus kapitalo pagrindu įsteigta tipografija „Русский почин“ spausdino oficialią dienraštį *Виленский вестник*, į pasiturinčius baltarusių ir rusų valstietijos sluoksnius orientuotą konservatyvų savaitinį žurnalą *Крестьянин*, slavofiliškus Vilniaus Šv. Dvasios brolijos leidinius. Kai per 1905–1907 m. revoliuciją įmonė patyrė didžiulį

55 D. Liubimovo ataskaitos apie 1907 m. Vilniaus gubernijos būklę kopija. *LVI A*. F. 380. Ap. 65. B. 215. L. 4v.

56 Apie Katkovo pažiūras šiuo klausimu žr.: Staliūnas 2009: 266–269.

57 D. Liubimovo ataskaitos apie 1907 m. Vilniaus gubernijos būklę kopija. *LVI A*. F. 380. Ap. 65. B. 215. L. 5v.

58 D. Liubimovo ataskaitos apie 1910 m. Vilniaus gubernijos būklę kopija, 1911. *RVI A*. F. 1284. Ap. 194 (1909 m.). B. 72. L. 20.

59 D. Liubimovo ataskaitos apie 1909 m. Vilniaus gubernijos būklę kopija, 1910. Ten pat. B. 69. L. 13.

nuostolių ir atsidūrė ant bankroto slenksčio, Liubimovas suskubo ieškoti įtakingų Sankt Peterburgo valdininkų pagalbos⁶⁰. Kaip tik šioje spaustuvėje daugelį veikalų išleido Aleksandras Milovidovas (Александр Иванович Миловидов, 1864 – po 1933), vienas aktyviausių vadinamojo Vakarų rusizmo (*западнорусизм*) ideologų.

Tai, kad Milovidovas lietuvių istoriografijoje kartais priskiriamas liberaliai, provakarietiškai *zapadnikų* stovyklai⁶¹, laikytina nesusipratimu. Istorikas, archeografas, visuomenininkas – jis nuėjo ilgą, bet kryptingą kelią. Po studijų Maskvos dvasinėje akademijoje įsidarbino Ivanozersko (Tulos gubernija) parapinėje mokykloje eiliniu liaudies mokytoju⁶². 1894 m. atvykęs į Vilnių Lietuvos dvasinėje seminarijoje pradėjo dėstyti graikų kalbą. 1895 m. ėmėsis vadovauti prie Vilniaus Šv. Dvasios brolijos įsteigta liaudies skaitymų komisijai, pasišventė žinių populiarinimui ir ideologinei propagandai. Savo publikacijose ir paskaitose įrodinėjo Šiaurės Vakarų krašto istorijos rusiškumą ir kaip įmanydamas gynė „rusų reikalą“. Į stačiatikybe grįstą rusų kultūrą Milovidovas žvelgė kaip į politinės kovos ginklą, kurį siūlė pirmiausia taikyti baltarusių valstiečiams. 1901 m. jis tapo Laikinosios komisijos Vilniaus viešajai bibliotekai įrengti ir valdyti nariu, o dar po metų – Senienų muziejaus fondų saugotoju. Tačiau darbas centrinės valdžios ignoruojamoje, sunkiai besiverčiančioje ir vidinių intrigu draskomoje įstaigoje šio veikėjo netenkinio. Išsilavinęs, nepaprastai energingas ir ambicingas (be minėtų institucijų, priklausė įvairioms vietinėms ir imperinėms kultūros bei mokslo draugijoms), jis, regis, buvo nusiteikęs siekti daugiau. Jo sėkmės valanda išmušė 1912 m., kai buvo paskirtas Grafo M. Muravjovo muziejaus vadovu. Šias pareigas gavo tarytum globėjo atsisveikinimo dovaną, vos tik kadenciją baigęs Liubimovas savo įgaliojimus perdavė naujam Vilniaus gubernatoriui Piotru Veriovkiniui.

Dar neapšilęs kojų, Milovidovas parengė planą, kaip jam priskirtą instituciją reorganizuoti. Jo vaizduotėje Grafo M. Muravjovo muziejus iš Lietuvos gyventojų ignoruojamo paminklo liūdnei pagarsėjusiam satrapui turėjo virsti klestinčiu kraštotyros centru, kurio fondai būtų komplektuojami nacionaliniu pagrindu ir ne tik jamžintų valdžios veiksmus, bet ir aprėptų Šiaurės Vakarų krašte gyvenančių rusų, baltarusių, lietuvių tautų praeitį bei nūdieną⁶³. Kitaip tariant, ši įstaiga privalėjo tapti tuo, kuo per keturiasdešimt penkerius metus netapo nei Vilniaus viešoji biblioteka, nei prie jos prišlietas Senienų muziejus.

Reikia pažymėti, kad Milovidovo sumanymas buvo aktualus ir perspektyvus, turint omeny Rusijos imperijoje sparčiai besiplėtojusį ir politinių tikslų link gravitavusį kraštotyros sąjūdį. Kaip tik tuo metu skleista idėja stiprinti oficialųjį visuomenės,

60 D. Liubimovo 1907 06 19/20 laiško iš Vilniaus vidaus reikalų viceministrui S. Kryžanovskiui nuorašas. *LVTI*. F. 380. Ap. 65. B. 214. L. 6–7.

61 *Vilniaus viešosios bibliotekos dienoraštis...* 2014: 22.

62 *Процальное чествование...* 1912: 6.

63 Grafo M. Muravjovo muziejaus vadovo A. Milovidovo raportas apie būtinybę jam pavaldžią instituciją pervarkyti į regioninį kraštotyros muziejų su etnografijos skyriumi, [1913]. *LVTI*. F. 439. Ap. 1. B. 110. L. 2–3.

ypač jaunosios kartos, patriotizmą, skatinant pažinti gimtąją aplinką ir tiesioginę artimos terpės patirtį susieti su visos valstybės geografijos, istorijos bei kultūros pažinimu. Pagrįsta dar XIX a. 7-ajame dešimtmetyje, minėta kraštotyrinė nuostata XX a. pradžioje buvo įtvirtinta bendrojo lavinimo mokyklų programose kaip privalomas gimtinės pažinimo (*родиноведение*) kursas. Jo svarba aptarinėta ir VŠA pareigūnų posėdžiuose. Antai 1909 m. apgailėstauta, kad Šiaurės Vakarų krašto mokiniai turi žinių apie Afriką, Ameriką ar Australiją, bet nežino savo gubernijos apskričių, nepažįsta savo miesto; kartu keltas retorinis klausimas, ar čia gimusiems laikinai tarnaujančių imperijos valdininkų vaikams Vilnius gali tapti tėvyne⁶⁴. Taigi tuo požiūriu Milovidovo koncepcijai vėrėsi galimybė įgyti ne tik kultūrinę reikšmę, bet ir politinį svorį. Šiame kontekste susigrąžinti Tiškevičiaus muziejaus vertybes būtų buvę itin naudinga: jos padėtų sujungti vietinės ir imperinės istorijos pasakojimus ir gerokai sustiprintų menką valdiškos muziejinės įstaigos autoritetą.

Sprendžiant iš to, kaip operatyviai reorganizacijos planas buvo parengtas, veikiausiai Milovidovas naująją Grafo M. Muravjovo muziejaus koncepciją ėmė brandinti dar prieš tapdamas memorialinės institucijos vadovu. Atrodo, kad apie šį postą svajojo seniai ir atkakliai jo siekė. Švietimo ministrui įrodinėdamas savo kandidatūros tinkamumą, be apsimestinio susidrovėjimo tvirtino: „Mano paskyrimą į prašomą tarnybą laikau teisingumo aktu, prilygstančiu apdovanojimui už beveik 20 metų neatlygintą mokslinę ir švietėjišką veiklą Vakarų krašto rusų naudai (*на пользу западно-русского населения*)“⁶⁵. Be kita ko, prašytojas teigė puikiai išmanęs minėto muziejaus fondus, nes jiems paskyręs daug asmeninių jėgų ir laiko. Regis, pareiškėjas nemelavo: jo pastangas tvarkant 1863–1864 m. sukilimo malšintoją menančias kolekcijas dar 1907 m. buvo įvertinęs generalgubernatorius Kršivickis⁶⁶. Išlikusios korespondencijos nuotrupos liudija Milovidovą nerimavus dėl savo karjeros perspektyvos. Iš tikro jis turėjo rimtų priežasčių nuogausti. Mat pretendentui į Grafo M. Muravjovo muziejaus vadovus teko atlaikyti įnirtingą puolimą.

Išpuolių autorius Aleksandras Žirkevičius (Александр Владимирович Жиркевич, 1857–1927) Milovidovą bei jo bendradarbius kaltino ramynus ideologinius Muravjovo ir Kornilovo priesakus⁶⁷. Būsimajam Grafo M. Muravjovo muziejaus vadovui oponentas prikaišiojo Vilniaus viešąją biblioteką ir senienų muziejų pavertus įstaiga, kurios rinkiniuose karaliauja atsitiktinumas ir chaosas. Anot kritiko, bibliotekoje kaupiama viskas, kas papuolė, – nuo rašytinio katalikų vienuolynų „šlamšto“ iki literatūrinių Giovanni Boccaccio „šiukslių“, Émile'io Zola „pornografijos“ ar netgi senosios Lenkijos ilgesio kupinų Henryko Sienkiewicziaus romanų, o į muziejų

⁶⁴ *Протоколы заседаний комиссии...* 1909: 87.

⁶⁵ Vilniaus senienų muziejaus fondų saugotojo A. Milovidovo 1912 08 08 prašymas švietimo ministrui jį skirti į Grafo M. Muravjovo muziejaus ir politinio archyvo vedėjo pareigas. *VUB RS. F. 46. B. 168.*

⁶⁶ *Прощальное чествование...* 1912: 9.

⁶⁷ Жиркевич, *Сонное царство...* 1911.

mielai priimamos „apgailėtinos teplionės“, t. y. su Šiaurės Vakarų krašto istorija nieko bendra neturintys buitiniai šiuolaikinių dailininkų paveiksai, kuriuos siunčia Imperatoriškoji dailės akademija. Pasak Žirkevičiaus, užuot, kaip iš pradžių planuota, vykdęs kovingą rusų kultūros citadelės misiją, šis Muravjovo ir Kornilovo „kūdikis“ tapo įvairiaučiams atvira universalaus pobūdžio institucija: „Ir patikėkite, kad į Biblioteką kviesdami įvairių tautų ir tikybų publiką jūs tik prarasite jos vaisingą poveikį Vilniaus „rusui“... Juk tame ir slypi rusų reikalo Š[iaurės] V[akarų] krašte siaubas, tragizmas, kad čia prie rusų kultūros reikia vos ne prievarta pratinti *savą rusų žmogų*“⁶⁸

Žirkevičius įtikinėjo, kad vakarinėse imperijos žemėse išpuoselėjus rusų kultūrą, „kitakilmiai“ į ją įsilies savaiame. Tačiau šiuo metu rusų kultūrinė iniciatyva esanti pavojuje. Nors 1863 m. sukilimas numalšintas, lenkų maištas nesibaigė – jis tik įgijo nematomas, kasdienes formas. Todėl vietiniai rusai turi atminti, kad jie gyvena „nuolatinės karinės padėties sąlygomis, taigi kiekvieną minutę privalo turėti parengtą ginklą“⁶⁹. Kritiko nuomone, Vakarų rusų visuomenė kol kas kovą pralaimi. Ji neatlaiko prieš propagandos, prie kurios prisideda ne tik naujai įsisteigę lenkų muziejai, bet ir knygynai, tariamai nekaltos ūkio ir dailės parodos, Kaziuko mugė, viešos bažnytinės katalikų procesijos, devocionalijų parduotuvės, lenkiški skelbimai, atvirai demonstruojamos tautinės aprangos detalės. Į tokius pasikėsinimus reikia atsakyti ne atvira jėga, o analogiškais kultūrinėmis priemonėmis: rusų mokslu, menu, šventovių ir viešų memorialinių vietų įrengimu, spauda, paskaitomis, mokyklomis. Deja, sendaikčių sandėliu virtusi Vilniaus viešoji biblioteka su muziejumi šio uždavinio atlikti neįstengia. Ir štai čia Žirkevičius prabyla apie kadaise Maskvon išvežtas vertybes. Teigdamas, kad puslapių iš istorijos knygos neišplėši, „rusų reikalo“ gynėjas sprendimą atsikratyti „lenkiškų“ senienų laiko skubos nulemta klaida. Negana to, jis tiesiai įvardija save kaip restitucijos sumanymo autorių, 1908 m. oficialiai iškėlusį vertybių grąžinimo idėją ir besistengusį ją įgyvendinti, tačiau dėl priešiško Vilniaus viešosios bibliotekos Laikinosios komisijos narių požiūrio bei kitų vietinių institucijų nepalankumo taip ir nepasiekusį tikslo⁷⁰.

Be abejo, Žirkevičiaus teiginius reikėtų vertinti atsargiai (lygiai taip pat jis vieninteliui sau priskyrė Muravjovo memorialinės institucijos įkūrimą). Profesionalus karo juristas, nepailstantis filantropas, kuklių gabumų literatas, aistringas kolekcininkas, karštas meno gerbėjas, bendravęs su Vasilijumi Vereščiginu, Repinu, Levu Tolstojumi, susirašinėjęs su Afanasijumi Fetu ir Antonu Čechovu, – jis buvo viena kontroversiškiausių vilnietiškojo rusų kultūros lauko figūrų. Šis veikėjas paradoksaliai derino idealistines kultūrinės aspiracijas bei nuoširdų humanizmą (visą gyvenimą rūpinosi kareivių ir kalinių teisėmis) su radikaliomis rusų imperininko pažiūromis.

68 Ten pat: 64.

69 Ten pat: 69.

70 Ten pat: 51.

Save laikė nuosekliu, atsidavusiu „muravjovininku“. Muravjovo asmenyje regėjo išsilavinusį, išvalgų, kūrybingą politiką⁷¹. Daugelį imperijos interesams vakarinėse gubernijose atstovaujančių tautiečių Žirkevičius smerkė, nes šie tariamai iškrypo iš didžiojo stratego nubrėžto kelio. Sakėsi mėgstantis žmones, kuriuose, tarsi rusiškų dvarų parkuose, „greta tvarkingų, sukultūrintų kampelių esama ištisu sričių, kur siela blaškosi, ieško tiesos ir griaua bet kokią tvarką“⁷². Panašu, kad ir pats toks buvo. Vaikystėje patyręs daugybę nepriteklių ir pažeminimų, išsiugdė liguistą teisybės siekį, jį vertusį nuolatos konfliktuoti. Kai 1888 m. po studijų Sankt Peterburgo karo teisės akademijoje sugrįžo į Vilnių, atrodė, kad jo karjera puikiai klosis⁷³. Anaiptol! 1903 m., kai tiriant žandaro nužudymo bylą pasipriešino vyresnybei, buvo nedelsiant išsiųstas į Smolenską⁷⁴. 1908 m. su generolo laipsniu grįžo į Vilnių ir gavo dosniai apmokamą karo teisėjo darbą, tačiau dar tais pačiais metais, išiplieskus tarnybiniam konfliktui, iš pareigų atsistatydino⁷⁵. Po šio radikalaus biografijos posūkio buvo priverstas ne tik susitaikyti su kukliu pragyvenimu iš menkos atsargos generolo pensijos (mat turėjo palyginti nedidelį karinės tarnybos stažą), bet ir pratintis prie naujo visuomeninio statuso. Žirkevičius tapo žmogumi be posto, t. y. individu, teturinčiu savo asmeninį balsą. Kaip tik tada ir prasideda jo viešos, tulžingos kritikos laikotarpis.

Socialinė marginalizacija radikalizavo atsargos generolo laikyseną. Vertinant jo pateiktą Vilniaus viešosios bibliotekos veiklos ir Tiškevičiaus muziejaus vertybių restitucijos projekto interpretaciją, į šį faktą reikia atsižvelgti. Tačiau nėra abejonės, kad Žirkevičius buvo vienas pagrindinių šios istorijos dalyvių, o gal ir pirmasis, iškėlęs restitucijos idėją. Dar svarbiau tai, kad jis aiškiau nei kas kitas atskleidė vertybių grąžinimo tikslą. Ta proga kritikas retoriškai klausė: „Argi galėtų išsaugoti palikuonims kokią nors reikšmę pusiau sudūlėjęs Adomo Mickevičiaus frakas, paskutinio Lenkijos karaliaus Poniatovskio chalatas ir kitos panašios, dažnai abejotino autentiškumo praeities išdėvos, taurės, ginklai, andainykštės lenkų diduomenės daiktai, seniai iš gyvenimo scenos pasitraukusių lenkų veikėjų portretai, jei greta jų būtų surinkti ir išmaningai išdėlioti <...> gr[afu] Muravjovo, Josifo Semaškos darbus liudijantys daiktai, kitų – didžiųjų ir kuklių – darbininkų, triūsusių Š[iaurės]-V[akarų] krašte atkuriant Lenkijos pamintas rusų tautybės ir Stačiatikybės teises, relikvijos.“⁷⁶ Kaip pavyzdį atsargos generolas nurodė pertvarkytame Senienų muziejuje išlikusius LDK laikų eksponatus: „Štai šie riterių šarvai kadaise galbūt spindėjo tiesiai priešais rusų šarvus, prieš kraujo giminyse su manimi susietų stačiatikių rusų karių ginkluotę. Štai tasai senovinis lenkų šalmas su daugybe praeities kovų žymių, reikia manyti, iš arti matė

71 Жиркевич, Академик Н. М. Чагин... 1911: 168–169.

72 Жиркевич 2007: 256.

73 Trumpą A. Žirkevičiaus biografiją žr.: Лавринец 1999: 77–80.

74 Жиркевич 2007: 134–135.

75 Pasak paties Žirkevičiaus, konflikto priežastimi tapo jo atsisakymas politiniams nusikaltėliams taikyti mirties bausmę (ten pat: 137–138).

76 Жиркевич, *Сонное царство...* 1911: 33.

rusų karžygių šalmsus, o rumbai ant jo – tai tikriausiai rusų kalavijų kirčių pėdsakai <...> Iš pagyrūniškos, kadaise smarkios, triukšmingos, savavališkos „Lenkijos“, kaip valstybės, Š[iaurės]-V[akarų] krašte daugelį metų engusios Stačiatikybę, rusų tautą, liko tik padavimai ir šios geležies, bronzos, vario <...> nuolaužos... O Rusija, mano Tėvynė, gyvuoja – savo garbei, žmonijos gerovei, kitų tautų pavydai...“⁷⁷

Tai, kas Žirkevičiui ir kitiems kolekcijos gražinimu suinteresuotiems asmenims iš tiesų rūpėjo, niekaip nesisiejo su demokratizacijos procesų sukurtomis prielaidomis reabilituoti mokslo principus ir įteisinti objektyvesnį požiūrį į vakarinių imperijos gubernijų praeitį. Šių veikėjų vizijose atgautieji sužlugdytos Tiškevičiaus institucijos rinkiniai turėjo padėti stiprinant rusiškąjį nacionalizmą. Nelyginant trofėjų kolekcija, jie turėjo tapti simboliu kapitalu, vaizdžiai bei emociškai paveikiai manifestuosiančiu carinės valdžios galią ir padėsiančiu jos atstovams varžytis su vietinėmis tautinėmis bendruomenėmis dėl dominavimo konstruojant Lietuvos istorijos naratyvą.

Après-propos: išvados ir hipotezės

Trūkstant tiesioginių dokumentinių įrodymų, dalis šiame straipsnyje iškeltų teiginių lieka daugiau ar mažiau hipotetiški. Tačiau tai neužkerta galimybės pateikti kelias išvadas ir prielaidas.

Pirmiausia dar kartą pabrėžtina, kad aptartasis restitucijos planas buvo anaip tol ne carinės valdžios liberalėjimo ženklas, kaip galėtų atrodyti, o visuomenės demokratizacijos sąlygomis realizuojamos didžiarusiškos imperinės politikos apraiška. Pavyko nustatyti kelis galimus jo sumanytojus, rėmėjus ir įgyvendintojus. Be atsitiktinį vaidmenį suvaidinusio Maskvos tapytojo Miliočio, prie išvežtųjų eksponatų gražinimo bylos vienaip ar kitaip prisidėjo: Vilniaus generalgubernatorius Kršivickis, iš surusėjusios kariškių giminės kilęs aukštas kadrinis karininkas; Vilniaus civilinis gubernatorius Liubimovas, meniškų polėkių elitinis pareigūnas, nepriekaištingai įvaldęs naujai Sankt Peterburgo biurokratijai būdingą kompromisinę elgseną; Vilniaus viešosios bibliotekos Senienų muziejaus fondų saugotojas Milovidovas, vietinis veikėjas, rūpinęsis savo asmenine karjera, kovojęs už „rusų reikalą“ ir skleidęs populistiniam juodašimčių ekstremizmui artimas pažiūras; karo juristas Žirkevičius, karštakošis opozicionierius, kritikavęs tariamai pasyvius vietos biurokratus ir beatodairiškai aukštines Muravjovą, kaip neprilygstamą vadinamojo Šiaurės Vakarų krašto administratorių. Nors jie skyrėsi socialiniu statusu, charakteriais, gyvenimiška patirtimi ir pasaulėžiūra, tačiau iš esmės visi dalyvavo tame pačiame monarchizmo bei rusiškojo nacionalizmo principais grįstame politiniame diskurse ir reiškėsi tik šios ideologinės sistemos ribose. Strateginiai jų plėtoto diskurso tikslai – užtikrinti Rusijos imperijos integralumą ir rusų nacijos dominavimą – liko nepakitę nuo XIX a.

⁷⁷ Ten pat: 153.

7-ojo dešimtmečio. Taigi tuo požiūriu minėti asmenys panėšėjo į Tiškevičiaus Senienų muziejaus vertybes ištrėmusius pirmtakus. Tačiau jų veiklos taktika buvo nauja.

Išskyrus vyresnį Kršivickį, Liubimovas, Milovidovas ir Žirkevičius priklausė poreforminei rusų valdininkų ir visuomenininkų kartai, kuri teikė pirmenybę ne prievartiniam politiniams svertams, o „minkštajai galiai“, t. y. kultūrinėms priemonėms. Panaikinus baudžiavą, atsiradus daugybei naujų savarankiškų ekonominio ir socialinio gyvenimo subjektų, kilus demokratiniams nacionaliniams judėjimams, senieji valstybės kontrolės mechanizmai, paremti jėgos struktūromis bei feodaliniu pakraščių elitų vasališkumu, prarado pirmąjį poveikumą. Tuo metu Rusijos valdžia atsigręžė į kultūrą kaip vieną svarbiausių imperiją integruojančių veiksnių. Kultūra tapo politikos substitutu. Straipsnyje aptartas Vilniaus senienų muziejaus rinkinių likimas kaip tik ir iliustruoja tokią taktikos kaitą. Tačiau tiriant šį ir panašius atvejus, reikia turėti omeny, kad politiniams siekiams naudojama įvairi kultūrinė technika, skirtingai nuo grynujų politinių metodų, tarsi neturi akivaizdaus politinio turinio. Be to, ji veikia pamažu, keisdama visuomenę nepastebimai, iš vidaus, performuodama kasdienį žmonių gyvenimo būdą ir mentalitetą, todėl ją nelengva aptikti ir atpažinti. Kartais keblumai, kylantys identifikuojant kultūrinės politinės kovos formas, tyrėjus skatina į imperijos liberalizacijos procesus žvelgti pernelyg patikliai, pavyzdžiui, 1907 metus sieti su esminiu lūžiu ir teigti, kad nuo to laiko Rusijos valdžia vakarinėse gubernijose atsisakiusi rusinimo politikos.

Iš tikrųjų XX a. pradžioje ši politika įgijo kokybiškai naują turinį, kai bandyta sutaisyti dvi tarsi viena kitą neigiančias pastangas: „imperijos kūne auginti rusų monarchistinę naciją“⁷⁸ ir reaguoti į kitataučių visuomenių saviraišką kaip į neišvengiamą, objektyvų faktą. Šį tariamą strategijos prieštaravimą carinė valdžia išsprendė pasitelkdama kultūrinio „lydkatilio“ principą. Anksčiau mėginta vakarines žemes integruoti į imperiją homogenizavimo pagrindu, t. y. kitų tautų kultūros reiškiniai paprasčiausiai pasisavinti (traktuoti kaip rusiški), ignoruoti arba naikinti; dabar, XX a. pradžioje, vienovės siekiama įvairovėje, kurios (t. y. įvairovės) perkūrimo ir neutralizavimo prielaida – jos pačios heterogeniškumas.

Apropiacinė „lydkatilio“ technika taikyta įvairiose kultūros sferose, pavyzdžiui, geografijos žinių sklaidoje. Čia jos mechanizmą taikliai nusakė Marina Loskutova: „XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje populiariojoje ir mokyklinėje literatūroje Rusijos imperija buvo vaizduojama kaip aiškių ribų neturinčių paskirų „paveikslų“, arba „landšaftų“, mozaika. Įstabi vadovėliuose naudotų klasifikacinių schemų įvairovė lėmė tai, kad vienos ar kitos srities ribų konkretizavimas tapdavo sunkiai įgyvendinamu uždaviniu. <...> Visose klasifikacinėse schemose didžiarusiškos gubernijos – vien jau dėl jų užimamų teritorijų dydžio – skaidytos į kelias skirtingas sritis. Tačiau jų ribos iš vadovėlio į vadovėlį buvo kaitaliojamos. Dėl to „tėvynės paveikslų“ virtinėje tikrosios rusiškos žemės buvo pateikiamos seka vaizdų, iš kurių kiekvienas užėmė padėtį,

78 Исторический курс 2016: 319.

lygią tai, kuri buvo skiriama Mažarusijai arba Pabaltijo gubernijoms. Taip žvelgiant, nacionalinių imperijos pakraščių kultūros ypatumai perdėm nekontrastavo su didžiarusiškoms gubernijomis, kurioms juk irgi buvo būdinga didžiulė įvairovė.⁷⁹ Pasak tyrėjos, minėta technika lėmė situacinį, reliatyvų regionų sampratos pobūdį: „Tačiau Rusijoje, skirtingai nei Vokietijoje, „gimtis kraštas“ neturėjo atpažįstamų kontūrų, jo ribos esant reikalui kartojo administracinę imperijos padalijimą, neapimdamos šioms erdvėms būdingų gyventojų tipų. Rusijoje mažoji tėvynė lengvai susitraukdavo iki vieno kaimo horizonto ir lygiai taip pat lengvai išsidriekdavo iki didžiosios „tėvynės“ ribų, o jos peizažas, atsiveriantis mokyklinių vadovėlių puslapiuose, buvo tykus ir palaimingas, be menkiausios užuominos apie sukrėtimus, kuriuos šaliai teko pergyventi naujajame amžiuje.“⁸⁰

Tirdami Vilniaus senienų muziejaus kolekcijos bylą kaip tik ir susiduriame su skirtubių kupinos įvairovės valdymo atveju, kai svetimą paveldą stengiamasi integruoti į didžiarusiškos kultūros pagrindu funkcionuojantį imperinį „organizmą“ kaip galios netekusį „kitą“. Vakariniuose gubernijose šia kultūrinės apropiacijos linkme imta sukti vos panaikinus 1863–1864 m. sukilimo metu įvestą karinę padėtį. Jau 1872 m. Vilniaus viešosios bibliotekos vadovas Dmitrijus Stolypinas atsisako „lenkiškų“ paminklų eliminavimo praktikos ir prašo Vilniaus generalgubernatūros kanceliarijos Politiniame skyriuje užsilikusias krašto istorijos bei dailės vertybes perduoti jam pavaldžiam Senienų muziejui, nes tik čia jos galinčios įgyti reikiamą paskirtį ir prasmę⁸¹. Nuo tada imta ieškoti naujų būdų, kaip efektyviai sujungti lokalią Šiaurės Vakarų krašto istoriją su istorine imperinės valstybės raida. Straipsnyje nagrinėtas muziejinių rinkinių restitucijos planas rodo Rusijos politinės strategijos dinamiką. Jis liudija jau susiklosčius kai kuriuos modernybei būdingus esminius valdžios principus, kurie bus tobulinami imperijos patirtį paveldėsančioje Sovietų Sąjungoje.

Gauta 2017 07 20
Priimta 2017 09 19

Santrumpos

LNB RRS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

RNB RS – Rusijos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyrius (Sankt Peterburgas)

RVIA – Rusijos valstybinis istorijos archyvas (Sankt Peterburgas)

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

⁷⁹ Лоскутова 2003: 183.

⁸⁰ Ten pat: 196.

⁸¹ Vilniaus viešosios bibliotekos ir muziejaus vadovo D. Stolypino 1872 07 14 raštas VŠA globėjui. *LVIA*. F. 567. Ap. 5. B. 3915. L. 1.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

1. *Eustachijus Tiškevičius: darbai ir kontekstai*. Sud. Ž. Būčys, R. Griškaitė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2014.
2. Foucault, M. *Diskurso tvarka. Inauguracinė paskaita Collège de France, perskaityta 1970 metų gruodžio 2 dieną*. Iš pranc. k. vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
3. Ilgiewicz, H. *Societates Academicæ Vilnenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2008.
4. Jurkowski, R. Sytuacja polityczna w gubernii wileńskiej, stosunek władz do religii katolickiej, ludności polskiej, litewskiej i białoruskiej w świetle dwóch raportów gubernatora Dymitra Lubimowa z 1907 i 1908 roku. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2003. 19: 260–286.
5. Keršytė, N. Vilniaus senienų muziejaus vertybių susigrąžinimo iš Rusijos problemos. *Knygotyra*. 2011. 56: 33–55.
6. Korwin-Milewski, H. *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*. Wstęp A. Szwarz, P. Wiczorkiewicz. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”, 1993.
7. *Kova dėl istorijos: Vilniaus senienų muziejus (1855–1915)*. Sud. R. Griškaitė, Ž. Būčys. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015.
8. Laučkaitė, L. *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*. Vilnius: Baltos lankos, 2002.
9. Mizerniuk-Rotkiewicz, N. *Muzeum starożytności w Wilnie: Historia i rekonstrukcja zbiorów malarstwa i grafiki*. Toruń: Tako, 2016.
10. Staliūnas, D. *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*. Vilnius: LII leidykla, 2009.
11. *Vilniaus viešosios bibliotekos dienoraštis 1910–1911*. Sud. ir parengė A. Pacevičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.
12. Гурко, В. *Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника*. Вступ. статья Н. П. Соколова и А. Д. Степанского, публ. и коммент. Н. П. Соколова. Москва: Новое литературное обозрение, 2000.
13. Жиркевич, А. Академик Н. М. Чагин. *Записки Северо-Западного отделения Российского географического общества*. 1911. 2: 165–230.
14. Жиркевич, А. *Потревоженные тени... Симбирский дневник. К 150-летию со дня рождения*. Сост., предисл. и прим. Н. Г. Жиркевич-Подлесских. Москва: Этерна-принт, 2007.
15. Жиркевич, А. *Сонное царство великих начинаний (К столетнему юбилею дня рождения Ивана Петровича Корнилова)*. Вильна: Типография „Русский почин“, 1911.
16. Исторический курс „Новая имперская история Северной Евразии“. Глава 10. XX век: империя в эпоху массового общества. Часть 2. Самоорганизация „прогрессистской империи“. *Ab Imperio*. 2016. 2: 311–383.
17. Каспаринская, С. Музеи России и влияние государственной политики на их развитие (XVIII – нач. XX в.). *Музей и власть: Государственная политика в области музейного дела (XVIII–XX в. в.)*. Часть I. Москва: Научно-исследовательский институт культуры, 1991: 8–95.
18. Кочнев, В. [Д. Любимов]. *Обед у губернатора*. Петроград, 1916.
19. Лавринц, П. *Русская литература Литвы: XIX – первая половина XX века. Учебно-методическое пособие*. Вильнюс: Вильнюсский университет, Филологический факультет, 1999.
20. Лоскутова, М. С чего начинается родина? Преподавание географии в дореволюционной школе и региональное самосознание (XIX – начало XX в.). *Ab Imperio*. 2003. 3: 159–198.
21. Любимов, А. Как И. Е. Репин писал „Заседание Государственного Совета“. *Искусство*. 1961. 2: 68–70.
22. Любимов, А. *На чужбине*. Ташкент: Узбекистан, 1979.
23. М-и, В. [В. Милиоти]. Польская старина в Румянцевском музее. *Золотое руно*. 1907. 11/12: 35–36.
24. Мизернюк-Роткевич, Н. О некоторых портретах из Виленского музея древностей в Литовском национальном музее. *Kova dėl istorijos: Vilniaus senienų muziejus (1855–1915)*. Sud. R. Griškaitė, Ž. Būčys. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015: 351–370.
25. Миловидов, А. Важнейшее просветительное учреждение в Северо-западном крае (К 35-летию Виленской публичной библиотеки). *Современная летопись*. 1903. 2 (отд. 4): 97–123.

26. Миловидов, А. *Краткий исторический очерк Виленской публичной библиотеки (По поводу 35-летия ее существования)*. Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1903.
27. *Отчет Виленской публичной библиотеки и музея за 1905 год*. Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1906.
28. *Протоколы заседаний комиссии при управлении Виленского учебного округа по вопросу о мерах содействия физическому, нравственному и умственному развитию учащихся*. Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1909.
29. *Процальное чествование бывшего преподавателя Литовской Духовной семинарии А. И. Миловидова*. Вильна: Тип[ография] „Русский Почин“, 1912.

Jolita Mulevičiūtė

Hostages of politics, or once again about the fate of collections of Vilnius Museum of Antiquities

Summary

After suppression of the Polish-Lithuanian uprising of 1863–1864, the government of the Russian Empire initiated political repressions in the territory of Lithuania. One of such repressive measures was the reorganisation of the Vilnius Museum of Antiquities, which resulted in the loss of its many valuable pieces, when in 1868 the major part of the collection significant to the local history was brought away to the Rumiancev Museum in Moscow. But after a few decades, the tsarist administration decided to get all historical artefacts back. The article provides a research on this unsuccessful attempt at restitution made in 1907–1910. It gives a possibility to trace a tactical turn from forced political methods of Russian ruling to “soft power” strategies based on cultural techniques.

At the beginning of the 20th century, the policy of the Russian Empire in its Western provinces obtained a new quality. According to historians, attempts were made to grow the Russian monarchic nation in the body of the empire and at the same time to respond to self-manifestation of different national groups as to an inevitable fact. This ostensible contradiction was solved by applying the “melting pot” principle. Earlier, the integration of western territories into the imperial structure was implemented by homogenization, i.e. when the cultural phenomena of other nations were simply appropriated (treated as being Russian), ignored or destroyed. Whereas at the beginning of the 20th century it was started to look for the unity in diversity, with the precondition for reshaping and neutralising of the diversity being its own heterogeneity.

While studying the example of the collection of the Vilnius Museum of Antiquities, we face exactly the case of diversity control. The analysis of the subject demonstrates how the historical legacy of other nations becomes incorporated into the Russian imperial body on the basis of treating them as powerless *Others*. In Western provinces, this direction of cultural appropriation was taken in 1872, after the cancellation of the martial law imposed during the uprising.

KEYWORDS: Vilnius Museum of Antiquities, Vilnius Public Library, Northwestern Krai, Russian Empire, culture, political discourse, nationalism